

Prethodno priopćenje
Zaprimljeno: 16. studenog 2022.
Prihvaćeno za objavu: 17. travnja 2024.
UDK: 316.362-053.6-056.49:33
159.913-055.5/7:33
DOI: <https://doi.org/10.31299/ksi.32.1.3>

ULOGA OBJEKTIVNIH I SUBJEKTIVNIH INDIKATORA SOCIOEKONOMSKOG STATUSA U OBJAŠNJENJU ANTISOCIJALNOG I RIZIČNOG PONAŠANJA ADOLESCENATA

Mario Pandžić

Hrvatsko katoličko sveučilište,
Odjel za psihologiju, Hrvatska

✉ E-mail: mario.pandzic@unicath.hr

SAŽETAK

Ranija istraživanja u okviru teorija stresa nisu pronašla očekivanu visoku povezanost socioekonomskog statusa (SES) obitelji i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata. Revidirane teorije stresa ističu da antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata nije rezultanta niskog SES-a samog po sebi, već posljedica percipiranog obiteljskog ekonomskog stresa (OES) do kojeg niski SES dovodi. Ranija istraživanja u ovom kontekstu bila su usmjerena na provjeru roditeljske subjektivne percepcije OES-a, a zanemarivala subjektivnu percepciju samih adolescenata. Stoga je cilj ovog istraživanja bio, na uzorku od 179 adolescenata i njihovih roditelja, usporediti pojedinačne izravne doprinose SES-a; roditeljske, kao i adolescentske percepcije OES-a u objašnjenju antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata te provjeriti potencijalnu zakrivljenost odnosa roditeljske, odnosno adolescentske percepcije OES-a i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata. Rezultati istraživanja su pokazali kako SES, za razliku od subjektivne roditeljske i adolescentske percepcije OES-a, ne predviđa značajno antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata. Adolescentska percepcija OES-a supstancijalno je doprinijela objašnjenju varijance antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata, povrh i iznad doprinosa SES-a i roditeljske percepcije OES-a te je u usporedbi s roditeljskom percepcijom bila bolji prediktor antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata. Također je pronađena i određena količina dokaza koja sugerira potencijalnu zakrivljenost odnosa roditeljske, ali ne i adolescentske percepcije OES-a i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata.

Ključne riječi: objektivni indikatori socioekonomskog statusa, roditeljska percepcija obiteljskog ekonomskog stresa, adolescentska percepcija obiteljskog ekonomskog stresa, antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata

UVOD

Antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata oduvijek je privlačilo velik interes istraživača u području društvenih znanosti. Ono predstavlja heterogeni konstrukt koji obuhvaća različite ponašajne oblike, uključujući ponašanja kojima krše pravila (npr. laganje, krađa, vandalizam), prkosna ponašanja (npr.

razdražljivost i tvrdoglavost), fizički agresivna ponašanja (npr. tučnjava, vršnjačko zlostavljanje) i teža ponašanja povezana s nedostatkom empatije i krivnje (Piotrowska i sur., 2015). Brojni teorijski pristupi u različitim istraživačkim poljima bavili su se pitanjem etiologije antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata ističući različite potencijalne uzroke i mehanizme u podlozi njegovog razvoja. Jedan od najistaknutijih pristupa bio je u području kriminologije u kojem su nastale vodeće teorije o antisocijalnom i rizičnom ponašanju adolescenata. Objektivni socioekonomski status (SES), najčešće mjereno kroz visinu obiteljskih prihoda, odavno je prepoznat kao važna determinanta ovog tipa ponašanja u kontekstu ranih klasičnih stres (eng. *strain*) teorija kriminala (Cloward i Ohlin, 1960; Cohen, 1955; Merton, 1938). Prema tim ranim teorijskim pristupima, antisocijalne tendencije mogu proizaći iz niskih obiteljskih prihoda koji sprječavaju adolescente da postignu status srednje klase. Drugim riječima, na njih se gledalo kao na individualni napor da se prevlada nemogućnost postizanja dugoročnih ekonomskih ciljeva/uspjeha pa se adolescenti mogu upustiti u krađu, zlouporabu droga, vandalizam itd., s ciljem nošenja s frustracijom koju osjećaju. Međutim kao što to navode Tittle i Meier (1990) u svom pregledu literature, rane studije nisu uspjele pronaći snažnu vezu između obiteljskog SES-a i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata. Slaba empirijska podrška ovom teorijskom stajalištu dovela je do revidiranih teorija stresa. Tako Greenberg (1977) ističe da antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata nije posljedica nemogućnosti postizanja dalekih, već sadašnjih ekonomskih ciljeva. Agnew (1992, 1999, 2015), u svojoj generalnoj teoriji stresa također ističe da je antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata rezultat ne samo nemogućnosti postizanja trenutnih ekonomskih ciljeva, već i stvarnog ili prijetećeg gubitka pozitivnih potkrepljenja (npr. materijalnih dobara i/ili usluga) i doživljavanja negativnih potkrepljenja izravno povezanih s ekonomskim potrebama, što sve proizlazi iz nedostatka novca, tj. niskog SES-a. Drugim riječima, antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata ne ovisi o samom niskom SES-u, već proizlazi iz ekonomskih problema koje nizak SES stvara, kao što su nemogućnost zadovoljavanja osnovnih potreba (npr. hrana, medicinska njega), snižena kupovna moć i odustajanje od bavljenja željenim aktivnostima, neželjena prilagodba života kao odgovor na ekonomske probleme (npr. odustajanje od zdravstvenog osiguranja i smanjenje troškova života), poteškoće podmirivanja računa i slično. Agnew (1992) ističe da ekonomski problemi mogu dovesti do javljanja negativnih emocija, kao što su ljutnja i depresija koje mogu dovesti do pritiska za korektivnim djelovanjem pri čemu antisocijalno i rizično ponašanje može biti jedan od odgovora. Tako pojedinci kroz krađu mogu pokušati ublažiti ekonomske probleme koje doživljavaju ili se upustiti u fizičku agresiju kako bi se bolje osjećali.

Osim ovog mehanizma djelovanja ekonomskih problema na antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata u okviru generalne teorije stresa, drugi, i u većoj mjeri neizravni mehanizam djelovanja ekonomskih problema na antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata pruža nam Model obiteljskog ekonomskog stresa (engl. *Family Economic Stress Model* (FES), Conger i sur., 1992; Conger i sur., 2010). Ovaj model također je prepoznao objektivni obiteljski SES kao konstrukt od velike važnosti za različite razvojne ishode adolescenata te također razlikuje obiteljski SES i posljedične ekonomske probleme, odnosno, subjektivni doživljaj ekonomskog stresa kojeg stvara. Međutim oslanjajući se na Pattersonovu teoriju prisile (Patterson i sur., 1989), model obiteljskog ekonomskog stresa ističe ulogu obiteljskih procesa koji bi potencijalno mogli posredovati u odnosu između obiteljskog ekonomskog stresa i razvojnih ishoda djece i adolescenata. Ovaj je model razložio proces djelovanja ekonomskog stresa u niz koraka, odnosno, niz medijacijskih odnosa. Drugim

riječima, model pretpostavlja da objektivni pokazatelji socioekonomskog statusa (poput visine prihoda) dovode do stvaranja obiteljskog ekonomskog stresa koji podrazumijeva subjektivni doživljaj SES-a i uključuje ranije spomenute probleme kao što je nedostatnost materijalnih prilika za kupovinu hrane i odjeće, nemogućnost podmirivanja računa i troškova te smanjivanja nepotrebnih životnih troškova. Suočeni s objektivnim ekonomskim poteškoćama, roditelji doživljavaju povećani ekonomski stres budući da su svjesni da ne mogu podmiriti materijalne potrebe obitelji, da teško otplaćuju dugove i shvaćaju da moraju smanjiti svoje troškove. Kako se financijska situacija dalje pogoršava, roditelji postaju demoralizirani, pesimistični i depresivni te emocionalno nestabilni. Takva emocionalna stanja imaju nepovoljan utjecaj na njihovu bračnu dinamiku te se odražavaju na njihovo bračno zadovoljstvo i u konačnici dovode do bračnih konflikata između supružnika. Bračni konflikti potom narušavaju, snižavaju i sužavaju njihov roditeljski kapacitet što rezultira neprikladnim i maladaptivnim roditeljskim odgojnim postupcima, što na kraju nepovoljno utječe na razvojne ishode djece i adolescenata. Ove pretpostavke modela obiteljskog ekonomskog stresa replicirane su u različitim uzorcima i u kontekstu različitih razvojnih ishoda djece i adolescenata (npr. Benner i Kim, 2010; Conger i sur., 1993; Elder i sur., 1992; Mistry i sur., 2002; Parke i sur., 2004; Solantaus i sur., 2004; Yeung i sur., 2002) pa tako i njihovog antisocijalnog i rizičnog ponašanja (Conger i sur., 1992; Conger i sur., 1994; Conger i sur., 2002). Tako su primjerice Conger i suradnici (1992) pokazali da objektivni ekonomski uvjeti kao što je dohodak po glavi kućanstva predviđaju povišenu roditeljsku percepciju ekonomskog stresa (kao što je nemogućnost plaćanja mjesečnih računa). Izraženiji doživljaj ekonomskog stresa predviđao je njihovu depresiju i demoralizaciju, što je onda predviđalo njihove izraženije bračne sukobe i narušene roditeljske vještine. Narušene roditeljske vještine posredovale su u odnosima između ranije spomenutih varijabli u modelu ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata. Također su Conger i suradnici (1994) provjeravali pristajanje sličnog modela u kojem bi izraženija percepcija obiteljskog ekonomskog stresa trebala predviđati roditeljsku disforiju i bračne sukobe, ali i sukobe između roditelja i djece oko novca. Očekivalo se da će visoke razine razdražljivosti supružnika, zajedno sa sukobima oko novčanih pitanja, predviđati veće generalno neprijateljstvo roditelja prema djeci koje bi onda trebalo predviđati izraženiju vjerojatnost antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata. Njihovi rezultati bili su u skladu s predloženim modelom. Štoviše, pretpostavljeni procesi jednako su se dobro mogli primijeniti na ponašanje majki i očeva, kao i sinova i kćeri. U narednom istraživanju na uzorku afroameričkih obitelji Conger i suradnici (2002) su replicirali nalaze dobivene na europskim i američkim obiteljima. Rezultati su pokazali da su objektivni pokazatelji ekonomskih poteškoća predviđali izraženiju roditeljsku percepciju ekonomskog obiteljskog stresa, a koja je predviđala njihov izraženiji emocionalni distres. Izraženiji emocionalni distres predviđao je roditeljske sukobe koji su predviđali neprikladne roditeljske odgojne postupke, a koji su predviđali lošiju prilagodbu djece i njihovo izraženije antisocijalno i rizično ponašanje. Ovi rezultati su pružili značajnu podršku modelu obiteljskog ekonomskog stresa i mogućnosti njegove generalizaciji na različite populacije.

S obzirom na sve do sada navedeno, nameće se zaključak o subjektivnom doživljaju obiteljskog ekonomskog stresa kao važnijoj determinanti antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata u usporedbi s objektivnim pokazateljima socioekonomskog statusa kao što je visina prihoda. Međutim iako su Agnew i sur. (2008) u svom istraživanju, koje predstavlja jedno od rijetkih istraživanja izravne usporedbe relativnog doprinosa ovih dvaju konstrukata u objašnjenju antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata, pokazali da subjektivni doživljaj ekonomskog stresa, za razliku

od objektivnog socioekonomskog statusa, predstavlja značajan prediktor antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata, iznos povezanosti doživljava ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata i dalje nije bio visok. Autori ovaj nalaz objašnjavaju dvojako. S jedne strane ističu kako bi razlog niske povezanosti ovih dvaju konstrukata mogao ležati u njihovom potencijalno zakrivljenom odnosu što su također istraživanjem provjerili i potvrdili. Naime pokazalo se da sklonost antisocijalnim i rizičnim ponašajnim tendencijama izrazito raste u slučaju visoko izraženog ekonomskog stresa, dok taj porast nije toliko izražen na nižim razinama ekonomskog stresa. Kao drugi potencijalni razlog navode da percepcija izraženijeg ekonomskog stresa ne vodi nužno do izraženijeg antisocijalnog i rizičnog ponašanja, već to ovisi o nizu drugih varijabli, kao što su primjerice strategije suočavanja kod pojedinca i razina društvene podrške. Drugim riječima, osobni resursi i snage pojedinca mogu igrati važnu ulogu u odgovoru na obiteljski ekonomski stres. S obzirom na ovu mogućnost, valja istaknuti kako je većina ranijih istraživanja odnosa percipiranog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata razinu ekonomskog stresa mjerila na razini roditelja, a ne na razini adolescenata. Drugim riječima, mjerena je roditeljska subjektivna percepcija ekonomskog stresa, a ne subjektivna percepcija obiteljskog ekonomskog stresa samih adolescenata, koja se onda dovodila u vezu a njihovim antisocijalnim i rizičnim ponašanjem. U kontekstu razvojne psihologije, potreba za proučavanjem ovakvih efekata na razini samog djeteta i/ili adolescenta se sve više ističe. Tako Yoshikawa i sur. (2012) ističu kako efekte siromaštva na mentalne, emocionalne i ponašajne aspekte njihove dobrobiti možemo proučavati na tri razine: individualnoj (npr. nutritivna kvaliteta prehrane), relacijskoj (npr. kvaliteta obiteljskih i vršnjačkih odnosa) i institucionalnoj (širi konteksti života roditelja i djece, poput škole, roditeljskog zaposlenja, ili susjedstva) pri čemu osobito naglašavaju nužnost istraživanja koja se odnose na individualnu razinu, naglašavajući da dječji subjektivni doživljaj obiteljskih ekonomskih teškoća može narušiti njihovu dobrobit. Tako su primjerice Fröjd i sur. (2006) na finskom uzorku adolescenata ispitali postoji li povezanost između adolescentske percepcije financijskih poteškoća u obitelji i njihove prilagodbe. Njihovi su nalazi pokazali da je povišena percepcija financijskih teškoća u obitelji povezana i s depresijom i s povećanom konzumacijom alkohola adolescenata. Autori su istaknuli kako subjektivna percepcija financijskih poteškoća može biti pokazatelj psihološkog značenja kojeg adolescenti pridaju ekonomskoj obiteljskoj situaciji i stoga bi se trebala smatrati potencijalnim rizičnim faktorom loše prilagodbe adolescenata. Dodatno, Shek (2003) je pokazao da adolescenti i njihovi roditelji imaju različitu percepciju financijske situacije u obitelji, pri čemu je adolescentska percepcija bila jače povezana s njihovim mentalnim zdravljem. Ipak, istraživanja odnosa subjektivne adolescentske percepcije ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata bila su rijetka. Lempers i Clark-Lempers (1990), kao i Wadsworth i Compas (2002), utvrdili su da subjektivna adolescentska percepcija ekonomskog stresa ima direktni učinak na njihovo antisocijalno i rizično ponašanje. Shek (2005) je proučavajući efekte subjektivne adolescentske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa i njihovog antisocijalnog i rizičnog ponašanja utvrdio pozitivnu povezanost ovih konstrukata i na poduzorku više siromašnih, i na poduzorku manje siromašnih adolescenata pri čemu se pokazalo da je ta povezanost ipak nešto jača u poduzorku siromašnih adolescenata. Dennison (2016) je mjereći subjektivnu adolescentsku percepciju objektivnog socioekonomskog statusa također utvrdio njenu pozitivnu povezanost s antisocijalnim i rizičnim ponašanjem adolescenata, dodatno pokazujući kako ona može moderirati odnos roditeljskog percipiranog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata

na način da pojedinci u uvjetima izraženijeg ekonomskog stresa imaju još izraženije antisocijalno i rizično ponašanje ukoliko im je osobna percepcija lošijeg socioekonomskog statusa izraženija.

S obzirom na navedeno, adolescentska percepcija obiteljskog ekonomskog stresa mogla bi predstavljati snažniji prediktor njihovog antisocijalnog i rizičnog ponašanja u odnosu na roditeljsku percepciju obiteljskog ekonomskog stresa. Međutim ranija istraživanja nisu izravno uspoređivala relativni doprinos roditeljske i adolescentske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa u objašnjenju antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata. Nadalje bi odnos adolescentske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata, baš kao što se pokazalo za odnos roditeljske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata, mogao biti potencijalno zakrivljen i nelinearan pri čemu ova mogućnost također nije provjeravana u ranijim istraživanjima. Stoga je ovo istraživanje, prikupljanjem podataka iz više različitih izvora (roditelji i adolescenti) nastojalo usporediti pojedinačne izravne doprinose: (1) objektivnog pokazatelja obiteljskih ekonomskih teškoća (SES – obiteljski prihod po članu kućanstva); (2) roditeljske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa; i (3) adolescentske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa u objašnjenju antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata te provjeriti potencijalnu zakrivljenost odnosa roditeljske, odnosno, adolescentske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata.

S obzirom na raniju diskusiju, očekuje se sljedeće:

1. objektivni pokazatelj obiteljskog ekonomskog stresa (SES) neće značajno predviđati izraženije antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata (Hipoteza 1),
2. izraženija subjektivna roditeljska percepcija obiteljskog ekonomskog stresa predviđat će značajno izraženije antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata (Hipoteza 2),
3. izraženija adolescentska percepcija obiteljskog ekonomskog stresa predviđat će značajno izraženije antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata (Hipoteza 3),
4. adolescentska percepcija obiteljskog ekonomskog stresa bit će snažniji prediktor antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata u usporedbi s roditeljskom percepcijom obiteljskog ekonomskog stresa (Hipoteza 4),
5. adolescentska subjektivna procjena obiteljskog ekonomskog stresa supstancijalno će doprinijeti objašnjenju varijance antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata povrh i iznad doprinosa SES-a i roditeljske procjene obiteljskog ekonomskog stresa (Hipoteza 5),
6. odnos roditeljske, kao i adolescentske, percepcije obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata bit će zakrivljen, odnosno, kako se percepcija obiteljskog ekonomskog stresa bude povećavala – ona će imati sve veći učinak na izraženije antisocijalno ponašanje adolescenata (Hipoteza 6).

METODA

Sudionici

Od početnog prigodnog uzorka od 348 učenika, iz 7 osnovnih (6. – 8. razredi) i 4 srednje škole (1. – 3. razredi) s područja Grada Zagreba i Zagrebačke županije, odabran je poduzorak od 179 učenika (67 dječaka, 112 djevojčica) u dobi između 11 i 19 godina ($M=14,82$, $SD=1,80$) i njihovih roditelja (i majki i očeva). Ovaj poduzorak uključivao je samo one sudionike koji žive u dvoroditeljskim obiteljima (zbog različite obiteljske dinamike i ekonomskih poteškoća u jednoroditeljskim nasuprot dvoroditeljskim obiteljima) i za koje su bili dostupni potpuni podaci na svim varijablama uključenim u ovaj rad (kako bi se izbjeglo podcjenjivanje ili precjenjivanje standardnih pogrešaka u regresijskoj analizi) i kod kojih nisu uočeni ekstremni rezultati na mjerenim varijablama. Dob majki i očeva uključenih u ovaj poduzorak kretala se u rasponu od 33 do 58 godina ($M=44,71$, $SD=5,11$), odnosno, 33 do 63 godine ($M=47,34$, $SD=5,69$), redom. Većina roditelja imala je srednju ili višu stručnu spremu (96,6% očeva i 97,8% majki) i bili su zaposleni u trenutku prikupljanja podataka (90,4% majki i 92,9% očeva).

Postupak

Podaci korišteni u ovom radu prikupljeni su u sklopu istraživačkog projekta „Rad roditelja, obiteljske ekonomske poteškoće i dobrobit roditelja i djece“ kojeg je financiralo Hrvatsko katoličko sveučilište. Istraživanje je odobreno od strane Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta RH i Etičkog povjerenstva Hrvatskog katoličkog sveučilišta te je provedeno u skladu s općim načelima i pretpostavkama etičkog kodeksa istraživanja s djecom (Ajduković i Keresteš, 2020). U suradnji sa školama, roditeljima su prvotno u zatvorenim kovertama poslani upitnici i informirani pristanci, kako za njih, tako i za njihovu djecu. Nakon povratka roditeljskih upitnika u škole i dobivanja suglasnosti roditelja za sudjelovanje njihove djece u istraživanju, zatražena je i suglasnost samih učenika. Učenici su upoznati sa svrhom istraživanja te im je zajamčena anonimnost i povjerljivost podataka. Istraživanje je provedeno u školama za vrijeme redovne nastave te je primjena upitnika bila grupna, a sam postupak istraživanja je trajao oko pola sata.

Instrumentarij

Percipirani obiteljski ekonomski stres: Podaci o percipiranom obiteljskom ekonomskom stresu prikupljeni su i od adolescenata i od njihovih roditelja. Za roditelje su, na temelju ranijih istraživanja (Conger i sur., 1992; Elder i sur., 1992), formirana tri odvojena indikatora obiteljskog ekonomskog stresa (odvojeno i za majke i za očeve): indikator financijskih ograničenja, indikator materijalnih potreba i indikator ekonomske prilagodbe. Prvi indikator je odražavao poteškoće s plaćanjem računa (1 čestica) i podmirivanjem troškova života (1 čestica) i mjereno je na skali od pet stupnjeva na obje čestice pri čemu je veći rezultat ukazivao na veći doživljaj obiteljskog ekonomskog stresa. Budući da su te dvije čestice bile povezane i na uzorku majki ($r = ,51$, $p < ,01$) i na uzorku očeva ($r = ,54$, $p < ,01$), sumirane su za svakog roditelja zasebno kao jedan indeks financijskih ograničenja. Indikator materijalnih potreba odražavao je poteškoće u pokrivanju specifičnih materijalnih potreba (npr. hrana, odjeća, kućanske potrebe) i mjereno je s 8 dihotomnih čestica (0 – bez percipiranih

poteškoća, 1 – percipirane poteškoće). Ukupni rezultat na ovom indikatoru izražen je kao linearna kombinacija odgovora roditelja na korištenim česticama, kako za majke tako i za očeve, pri čemu je veći rezultat ukazivao na veće poteškoće vezane uz materijalne potrebe. Treći i posljednji indikator obiteljskog ekonomskog stresa, indikator ekonomske prilagodbe, odražavao je specifične obiteljske radnje poduzete tijekom prošle godine kako bi 'spojili kraj s krajem', a koje su upućivale na gubitak financijske neovisnosti (npr. posuđivanje novca) i gubitak prijašnjeg stila života (npr. putovanja). Budući da je u ovom istraživanju korištena prilagođena i proširena mjera indikatora ekonomske prilagodbe (Raboteg-Šarić i sur., 2003), koja je osim pokazatelja dvaju navedenih gubitaka obuhvatila i pokazatelje uštede na troškovima djeteta i uštede na osobnim troškovima zbog djeteta, samo prvih jedanaest čestica koje su koristili i Elder i sur. (1992) uzete su u obzir pri formiranju ukupnog rezultata. Sve korištene čestice bile su dihotomne (0 – bez percipiranih prilagodbi, 1 – percipirane prilagodbe). Ukupni rezultat je izražen kao jednostavna linearna kombinacija odgovora s ciljem formiranja jednog indikatora ekonomske prilagodbe, kako za majke – tako i za očeve, pri čemu je veći rezultat ukazivao na veću izraženost percipiranih prilagodbi. Budući da su rezultati majki i očeva na sva tri indikatora bili visoko povezani ($r = ,76, p < ,01$; $r = ,60, p < ,01$; $r = ,74, p < ,01$; za indikatore financijskih ograničenja, materijalnih potreba i ekonomske prilagodbe, redom), ti isti rezultati su na sva tri indikatora uprosječeni s ciljem formiranja triju indikatora percipiranog roditeljskog ekonomskog stresa u obitelji.

Za mjerenje percipiranog obiteljskog ekonomskog stresa adolescenata korišten je Upitnik odgovora na stres (Connor-Smith i sur., 2000). Zadatak adolescenata na ovom upitniku bio je da na ljestvici od četiri stupnja od 0 (nikada) do 3 (gotovo svaki dan), procijene koliko su često iskusili 8 različitih obiteljskih ekonomskih problema (npr. *Moji roditelji nisu imali dovoljno novca da plate račune*; *Nismo imali dovoljno novca za novu odjeću*) u posljednjih šest mjeseci. Ukupni rezultat je izražen kao jednostavna linearna kombinacija odgovora pri čemu su viši rezultati ukazivali na veću izraženost percipiranog obiteljskog ekonomskog stresa. S ciljem provjere konstruktne valjanosti ovog upitnika provedena je analiza glavnih komponenti pri čemu je utvrđeno jednofaktorsko rješenje kojim je ukupno objašnjeno 55,1% varijance manifestnih varijabli. Saturacije samog manjeg broja varijabli ($n = 2$) bile su ispod 0,7. Prethodna istraživanja (Wadsworth i Compas, 2002) pokazala su vrlo dobru pouzdanost ovog instrumenta ($\alpha = ,90$) što je bio slučaj i u ovom istraživanju ($\alpha = ,88$).

Antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata: Podaci o antisocijalnom i rizičnom ponašanju adolescenata prikupljeni su pomoću Skale samoiskaza o rizičnom i antisocijalnom ponašanju (Vrselja i sur., 2009). Ova skala je skraćena i prilagođena verzija Skale samoiskaza socijalnih devijacija i antisocijalnog ponašanja (Šakić i sur., 2002) koja je razvijena na temelju Elliotove i Huizingine (1982) Skale samoiskaza delinkventnog ponašanja. Skala je skraćena kako bi mlađim osnovnoškolcima (npr. 6. razredima) bila manje vremenski zahtjevnija, a skraćene su i neke čestice kako bi se učenicima nižih razreda olakšalo razumijevanje. Skala se sastoji od 16 čestica koje pokrivaju raspon od blažeg rizičnog ponašanja (npr. ne vraćanje viška novca koji je blagajnica greškom dala) do težih antisocijalnih ponašanja (npr. namjerno oštećivanje ili uništavanje školske imovine) na kojima su adolescenti procijenili učestalost uključivanja u određene aktivnosti u protekloj godini na ljestvici od šest stupnjeva (1 – nikada; 2 – jednom; 3 – dva puta; 4 – 3 do 5 puta; 5 – 6 do 12 puta; 6 – više od 12 puta). S obzirom na to da je istraživanje provedeno na općem uzorku učenika osnovnih i srednjih škola, zabilježen je mali broj onih učenika koji su u određene aktivnosti uključili više od jednom ili

dva puta tijekom prošle godine, odnosno, distribucija ukupnog rezultata je bila pozitivno asimetrična. Stoga je ukupni rezultat na ovoj ljestvici formiran kao zbroj različitih antisocijalnih i rizičnih aktivnosti u koje su se adolescenti uključili barem jednom tijekom prošle godine što je rezultiralo znatno manjim odstupanjima u pogledu simetričnosti distribucije ovako formiranog ukupnog rezultata. Viši rezultat na ovoj ljestvici ukazuje na raznovrsniju uključenost u različite antisocijalne i rizične aktivnosti, a ukupni rezultat za svakog ispitanika mogao je varirati u rasponu između 0 i 16. Pouzdanost ovog upitnika pokazala se zadovoljavajućom za istraživačke svrhe ($\alpha = ,62$).

Demografske varijable: Prikupljeni su i podaci o spolu adolescenata i roditelja (muški/ženski), dobi i obiteljskom socioekonomskom statusu (SES). SES je mjereno kao mjesečni prihod po članu kućanstva na ljestvici od 5 stupnjeva (1 – manje od 1500 kuna, 2 – od 1501 do 2500 kuna, 3 – od 2501 do 3500 kuna, 4 – od 3501 do 4500 kuna, 5 – od 4501 do 5500 kuna, 6 – više od 5501 kuna). Procjene majki i očeva su uprosječene kako bi se dobila preciznija mjera objektivnog obiteljskog SES-a.

REZULTATI

U Tablici 1 prikazani su deskriptivni podaci i interkorelacije varijabli korištenih u istraživanju. Općenito, adolescentska percepcija obiteljskog ekonomskog stresa kretala se u prosjeku oko nižih vrijednosti skale ($M=2,89$, $SD=3,67$). Njihovi roditelji također, u prosjeku, nisu izvijestili o većim poteškoćama na indeksima obiteljskog ekonomskog stresa vezanim uz materijalne potrebe ($M=1,50$, $SD=1,64$) i ekonomsku prilagodbu ($M=2,91$, $SD=2,21$), dok su njihove procjene na indeksu financijskih ograničenja bile nešto više u prosjeku ($M=4,78$, $SD=1,56$) i kretale se oko srednjih vrijednosti skale, kao što je to bio slučaj i s njihovom percepcijom socioekonomskog statusa obitelji ($M=3,39$, $SD=1,43$). Adolescenti su također u prosjeku izvijestili o samo nekoliko različitih antisocijalnih i rizičnih aktivnosti u koje su se barem jedanput uključili tijekom prošle godine ($M=2,23$, $SD=1,81$). U Tablici 1 također možemo primijetiti kako je roditeljska procjena socioekonomskog statusa obitelji bila umjereno negativno povezana sa sva tri korištena indeksa roditeljskog obiteljskog ekonomskog stresa, odnosno nisko negativno povezana s adolescentskom procjenom obiteljskog ekonomskog stresa. Također su između triju roditeljskih indikatora obiteljskog ekonomskog stresa utvrđene visoke pozitivne međusobne korelacije, dok su isti bili umjereno pozitivno povezani s adolescentskom procjenom obiteljskog ekonomskog stresa, odnosno, nisko pozitivno povezani s adolescentskim antisocijalnim i rizičnim ponašanjem. Adolescentska procjena obiteljskog ekonomskog stresa bila je nisko do umjereno povezana s njihovim antisocijalnim i rizičnim ponašanjem, dok s druge strane, roditeljska procjena obiteljskog socioekonomskog statusa, kao ni spol i dob adolescenata, nisu bili statistički značajno povezani s antisocijalnim i rizičnim ponašanjem adolescenata.

Tablica 1. Deskriptivni podaci i interkorelacije korištenih varijabli

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1. Spol	-	-,15	,15*	-,10	-,04	-,04	-,14	,04
2. Dob		-	,02	-,02	,02	,02	,12	,07
3. SES			-	-,47**	-,46**	-,40**	-,28**	-,01
4. RP-ES-FO				-	,75**	,80**	,53**	,24**
5. RP-ES-MP					-	,73**	,46**	,24**
6. RP-ES-EP						-	,42**	,21**
7. AP-ES							-	,35**
8. ARP								-
M	-	14,82	3,39	4,78	1,50	2,91	2,89	2,23
SD	-	1,80	1,43	1,56	1,64	2,21	3,67	1,81
Min – Max	-	11-19	1-6	2-9	0-6	0-8	0-14	0-9

Napomena. *p < ,05; **p < ,01; SES – socioekonomski status; RP-ES – Roditeljska percepcija ekonomskog stresa; AP-ES – adolescentska percepcija ekonomskog stresa; FO – financijska ograničenja; MP – materijalne potrebe; EP – ekonomska prilagodba; ARP – antisocijalno i rizično ponašanje

S ciljem utvrđivanja prediktivnog doprinosa socioekonomskog statusa roditeljske, kao i adolescentske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa te jedinstvenog doprinosa adolescentske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa u objašnjenju antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata provedena je hijerarhijska regresijska analiza čiju su rezultati prikazani u Tablici 2. Zbog visokih interkorelacija između triju indikatora roditeljske percepcije ekonomskog stresa i uočenog potencijalnog problema multikolinearnosti (faktori inflacije varijance (VIF) > 2), provedena je analiza glavnih komponentni kako bi se provjerilo leži li u podlozi povezanosti triju indikatora jedna latentna dimenzija. Dobiveni rezultati ukazali su na jednofaktorsko rješenje pri čemu je ukupna količina objašnjene varijance varijabli iznosila 83,90% s izrazito visokim saturacijama svih manifestnih varijabli (>,9). Stoga su za svakog ispitanika izračunati i spremljeni faktorski bodovi na ovoj komponenti koji su predstavljali mjeru ukupne roditeljske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa koja je onda, umjesto triju zasebnih indikatora, korištena u hijerarhijskoj regresijskoj analizi i naknadnoj analizi zakrivljenosti odnosa percepcije obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata. Također varijable spola i dobi nisu uvedene u prvom koraku hijerarhijske regresijske analize s ciljem njihove kontrole, s obzirom da nije utvrđena njihova značajna povezanost s antisocijalnim i rizičnim ponašanjem adolescenata.

Tablica 2. Rezultati hijerarhijske regresijske analize

		ARP
		(β)
Korak 1	SES	-,01
	R^2	,00
Korak 2	SES	,15 [*]
	RP – ES	,32 ^{**}
	ΔR^2	,079
	R^2	,079
Korak 3	SES	,16 [*]
	RP – ES	,17 [*]
	AP – ES	,31 ^{**}
	ΔR^2	,069
	R^2	,148

Napomena. ^{*} $p < .10$; ^{*} $p < .05$; ^{**} $p < .01$; SES – socioekonomski status; RP-ES – Roditeljska percepcija ekonomskog stresa; AP-ES – Adolescentska percepcija ekonomskog stresa; ARP – antisocijalno i rizično ponašanje

Uvođenjem objektivne mjere socioekonomskog statusa kao prediktora u prvom koraku hijerarhijske regresijske analize nije utvrđena njegova prediktivna uloga u objašnjenju antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata što je rezultiralo neznačajnim regresijskim modelom ($F(1,177) = 0,01, p > ,05$). Ovime je potvrđena prva hipoteza istraživanja (H1).

U drugom koraku hijerarhijske regresijske analize dodatno je uvedena varijabla roditeljske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa čiji se prediktivni učinak pokazao značajnim ($b = 0,58, SE = 0,15, t = 3,88, p < ,01$). Drugim riječima, percepcija izraženijeg ekonomskog stresa procijenjena od strane roditelja predviđala je uključenost u veći broj različitih oblika antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata. Ovime je potvrđena druga hipoteza istraživanja (H2). Uvođenje ove varijable rezultiralo je značajnim regresijskim modelom ($F(2,176) = 7,52, p < ,01$) te je ukupna količina objašnjene varijance varijable antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata značajno porasla za 7,9 % u odnosu na prethodni korak analize ($F(1,176) = 15,03, p < ,01$).

U posljednjem, trećem, koraku hijerarhijske regresijske analize uvedena je varijabla adolescentske procjene obiteljskog ekonomskog stresa kako bismo provjerili predstavlja li značajan, ali i snažniji prediktor od roditeljske procjene obiteljskih ekonomskih teškoća te doprinosi li supstancijalno objašnjenju varijance antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata povrh i iznad doprinosa SES-a i roditeljske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa. Njen prediktivni učinak se pokazao statistički značajnim, odnosno, izraženija adolescentska percepcija obiteljskih ekonomskih teškoća predviđala je njihovu uključenost u veći broj različitih oblika antisocijalnih i rizičnih ponašanja (b

= 0,15, $SE = 0,04$, $t = 3,78$, $p < ,01$). Ovime je potvrđena treća hipoteza istraživanja (H3). S druge strane usporedimo li standardizirane beta pondere, prediktivni učinak roditeljske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa se smanjio uvođenjem varijable adolescentskih procjena navedenog stresa te je bio rubno statistički značajan ($p = ,057$), odnosno, značajan na nešto blažoj razini statističkog zaključivanja ($p < ,10$). Ovime je potvrđena četvrta hipoteza istraživanja (H4). Regresijski model se pokazao statistički značajnim ($F(3,175) = 10,15$, $p < ,01$) te se uvođenjem adolescentske procjene obiteljskog ekonomskog stresa količina varijance antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata značajno povećala za dodatnih 6,9% ($F(1,175) = 14,27$, $p < ,01$) čime je potvrđena peta hipoteza istraživanja (H5). Ukupna količina objašnjene varijance antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata konačnog modela iznosila je 14,8%. Zanimljivo je primijetiti kako je objektivni SES u drugom koraku hijerarhijske regresijske analize dosegao razinu statističke značajnosti na blažoj razini statističkog zaključivanja ($p < ,10$), dok je u trećem koraku uvođenjem varijable adolescentske percepcije obiteljskog ekonomskog statusa postao statistički značajan ($p < ,5$). Uzevši u obzir neznačajnu i gotovo nultu povezanost objektivnog SES-a s antisocijalnim i rizičnim ponašanjem adolescenata te značajne i umjerene korelacije sa subjektivnom roditeljskom, kao i adolescentskom percepcijom obiteljskog ekonomskog stresa možemo zaključiti kako se radi o supresorskom učinku objektivnog SES-a na antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata. Drugim riječima, učinak objektivnog SES na antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata ostvaren je preko ostalih prediktorskih varijabli u modelu s kojima je bio povezan.

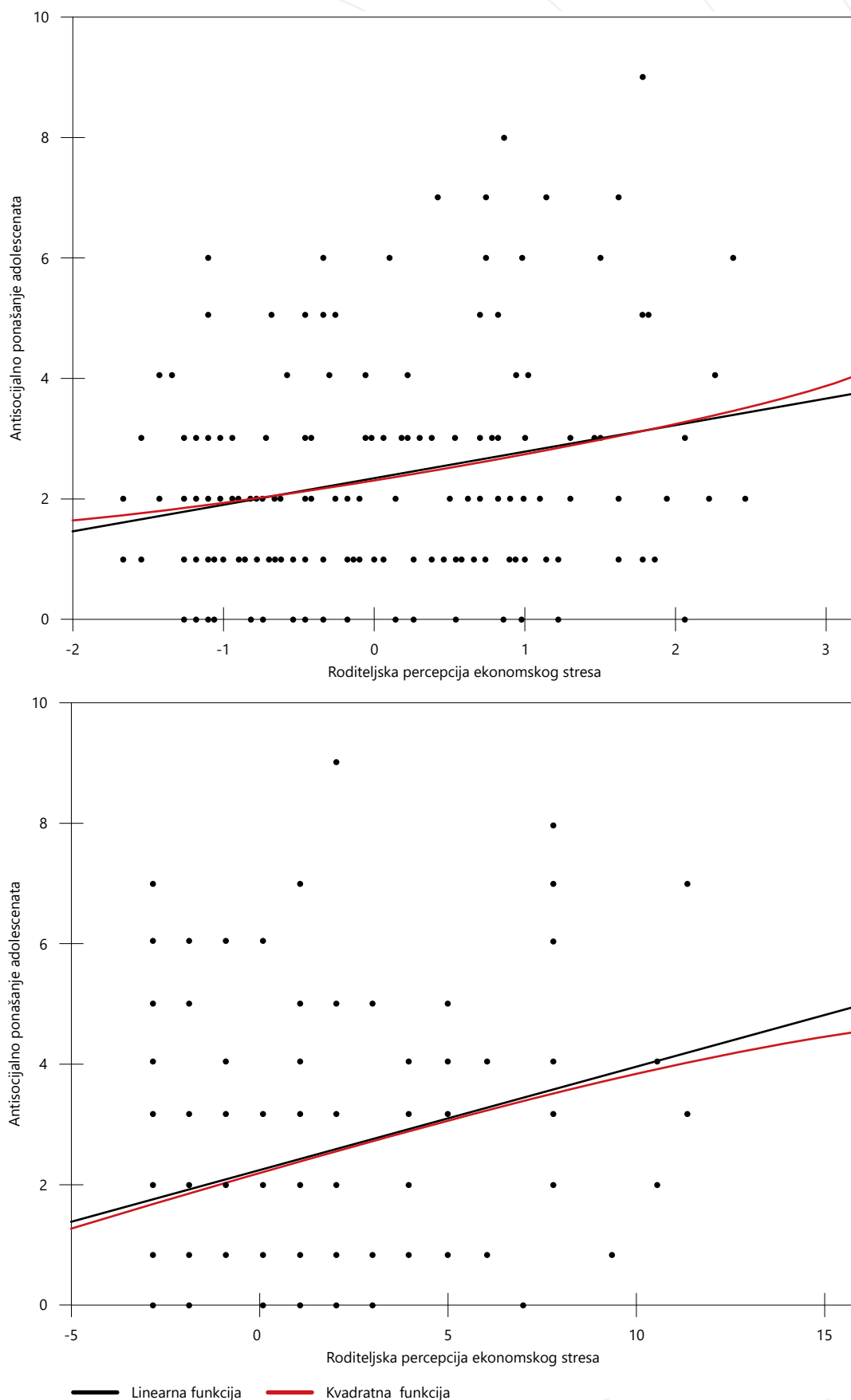
S ciljem provjere pretpostavke o potencijalno zakrivljenom (nelinearnom) odnosu roditeljske, kao i adolescentske, percepcije obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata u kojem bi sklonost antisocijalnim i rizičnim ponašajnim tendencijama izrazito rasla u slučaju visoko izraženog ekonomskog stresa dok taj porast ne bi bio toliko izražen na nižim razinama ekonomskog stresa, uspoređeni su rezultati linearnih i kvadratnih regresijskih modela (Tablica 3). Rezultati na svim prediktorskim varijablama prije provjere adekvatnosti dvaju modela su prethodno centrirani.

Dok u linearnim regresijskim modelima identificiramo jednadžbu pravca ($Y' = a + bX$) koja najbolje pristaje podacima, odnosno, koja najbolje aproksimira odnos dviju linearno povezanih varijabli, u kvadratnim regresijskim modelima nastojimo identificirati jednadžbu parabole ($Y' = a + b_1X + b_2X^2$) koja najbolje aproksimira nelinearni/zakrivljeni odnos dviju varijabli. Model koji bolje aproksimira odnos dviju varijabli je onaj koji ima manju sumu kvadratnih odstupanja predviđenih (putem regresijske jednadžbe) od stvarnih (izmjerenih) rezultata u kriteriju, odnosno, koji ima manji iznos rezidualne varijance, a što svjedoči o boljem pristajanju modela podacima. Kao najčešći indikator uspješnosti prognoze najčešće koristimo koeficijent determinacije (R^2), koji nam govori o količini modelom objašnjene varijance kriterija.

Tablica 3. Usporedba linearnog i kvadratnog regresijskog modela u uspješnosti prognoze antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata temeljem roditeljske, kao i adolescentske, procjene obiteljskog ekonomskog stresa

	Funkcija	Parametri		Pristajanje modela				
				R ²	F	df1	df2	p
RP-ES	Linearna	a	2,23**	,06	11,72	1	177	< .01
		b	0,45**					
	Kvadratna	a	2,18**	,06	5,91	2	176	< .01
		b1(x)	0,43**					
		b2 (x ²)	0,05					
AP – ES	Linearna	a	2,23**	,12	24,43	1	177	< .01
		b	0,17**					
	Kvadratna	a	2,27**	,12	12,22	2	176	< .01
		b1(x)	0,19**					
		b2 (x ²)	-0,003					

Napomena. * $p < ,05$; ** $p < ,01$; RP-ES – Roditeljska procjena ekonomskog stresa; AP – ES – adolescentska procjena ekonomskog stresa

Slika 1. Aproximacija linearnog i zakrivljenog odnosa roditeljske, kao i adolescentske, procjene obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata

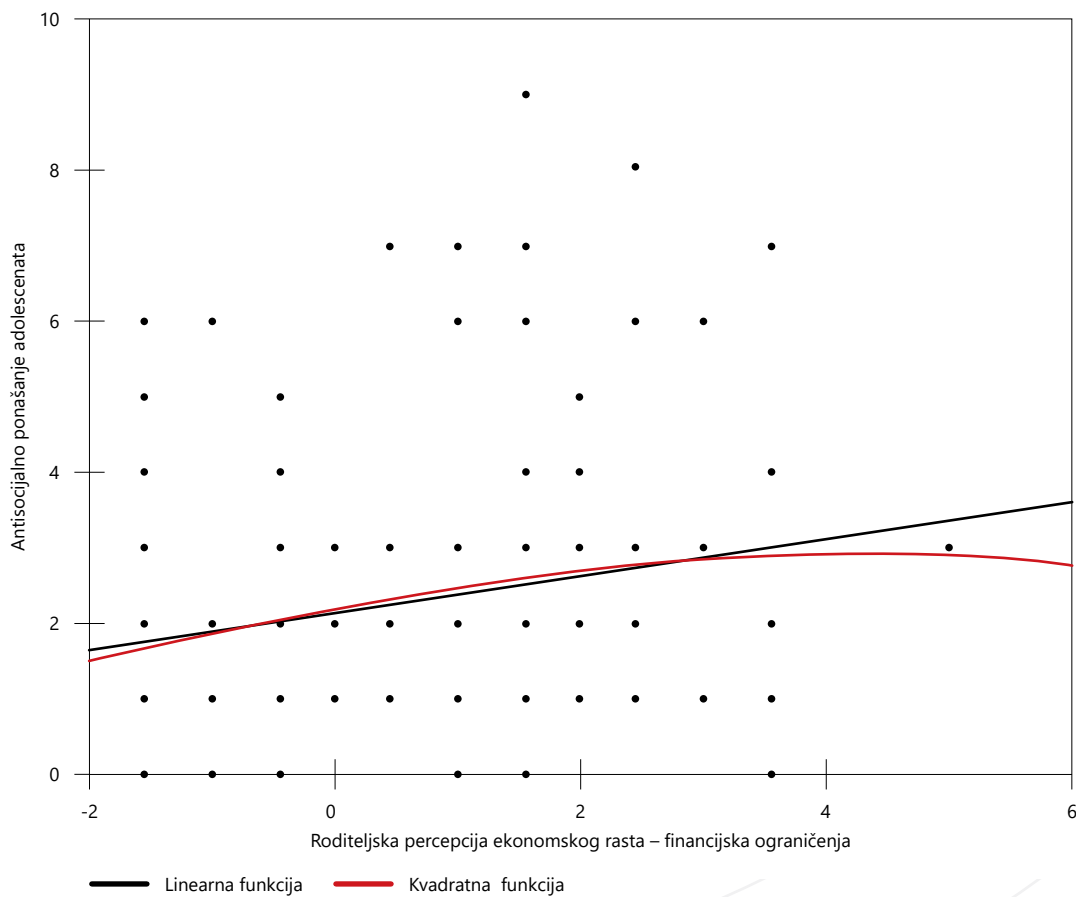
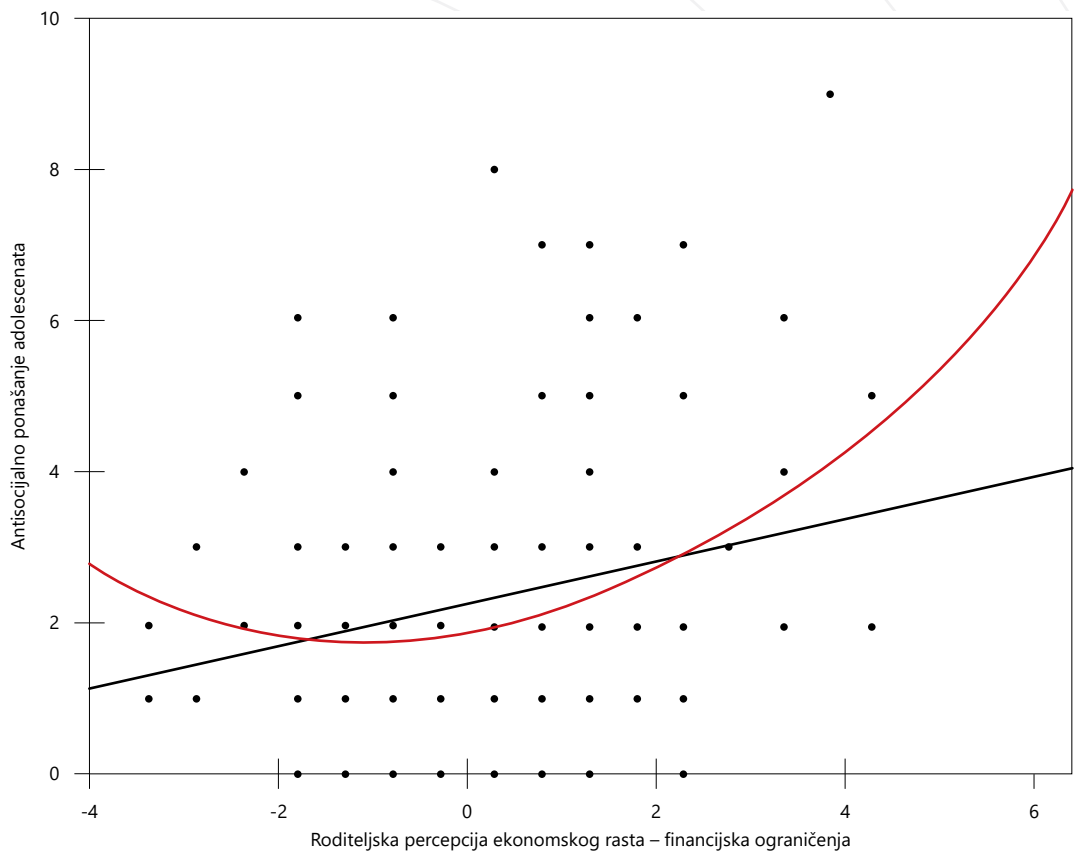
Tablica 4. Usporedba linearnog i kvadratnog regresijskog modela u uspješnosti prognoze antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata temeljem triju zasebnih indikatora roditeljske procjene obiteljskog ekonomskog stresa

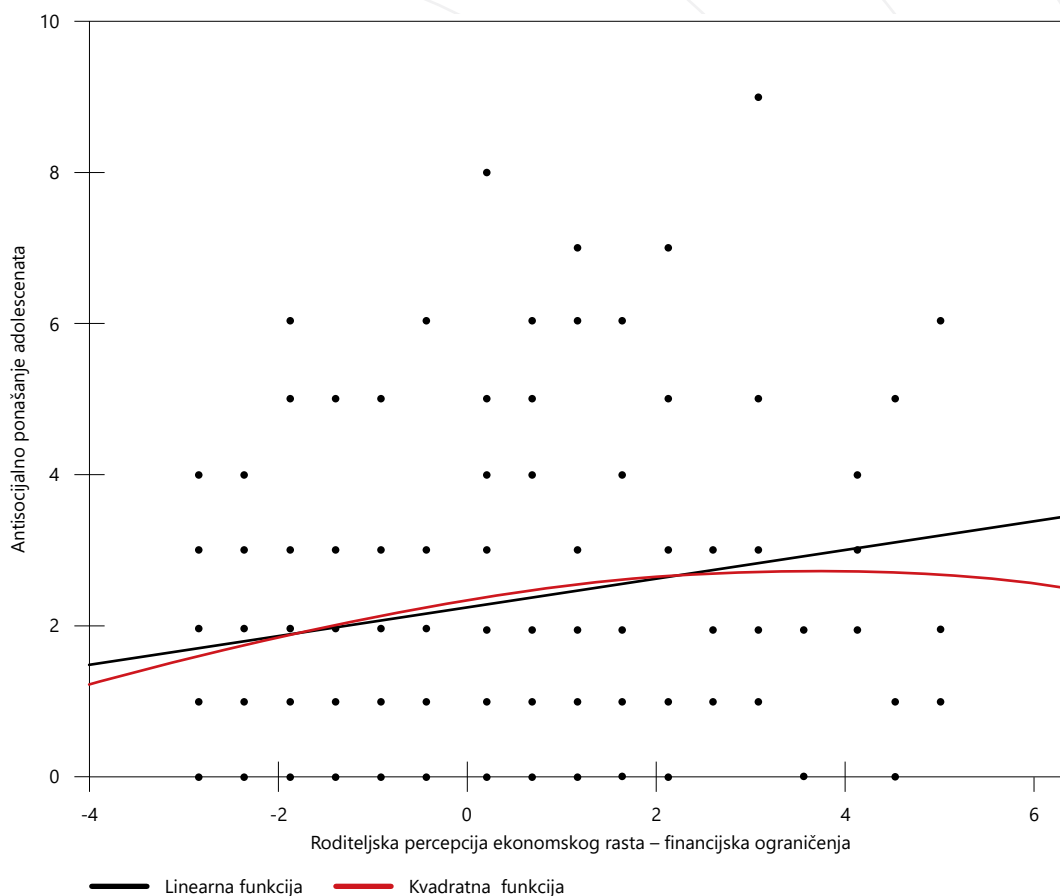
	Funkcija	Parametri		Pristajanje modela				
				R ²	F	df1	df2	p
RP-ES – FO	Linearna	a	2,23**	,06	11,14	1	177	< ,01
		b	,28**					
	Kvadratna	a	2,00**	,09	8,13	2	176	< ,01
		b1(x)	0,23**					
		b2 (x ²)	0,10*					
RP-ES – MP	Linearna	a	2,23**	,06	10,41	1	177	< ,01
		b	0,26**					
	Kvadratna	a	2,34**	,06	5,42	2	176	< ,01
		b1(x)	0,31**					
		b2 (x ²)	-0,04					
EP – EP	Linearna	a	2,23**	,04	7,84	1	177	< ,01
		b	0,17**					
	Kvadratna	a	2,35**	,05	4,37	2	176	< ,05
		b1(x)	0,19**					
		b2 (x ²)	-0,03					

Napomena. *p < ,05; **p < ,01; RP-ES – Roditeljska procjena ekonomskog stresa; FO – financijska ograničenja; MP – materijalne potrebe; EP – ekonomska prilagodba

Kao što možemo vidjeti u Tablici 3 i na Slici 1, kvadratna funkcija ne opisuje znatno bolje odnos kako roditeljske, tako i adolescentske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata s obzirom na istu količinu objašnjene varijance kod provjere pristajanja obaju modela i neznačajnost regresijskog kvadratnog parametra.

Međutim usporedimo li linearne i kvadratne regresijske modele u uspješnosti prognoze antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata temeljem triju indikatora roditeljske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa zasebno (Tablica 4, Slika 2), možemo primijetiti da jedino u slučaju indikatora financijskih ograničenja kvadratna funkcija bolje aproksimira odnos obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata, s obzirom na to da kvadratnim modelom možemo predvidjeti dodatnih 3% varijance antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata u odnosu na primjenu linearnog modela.

Slika 2. Aproximacija linearnog i zakrivljenog odnosa triju zasebnih indikatora roditeljske procjene obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata

Na Slici 2 možemo primijetiti da sklonost antisocijalnim i rizičnim ponašajnim tendencijama pojačano raste u slučaju više izraženosti financijskih ograničenja što upućuje na tendenciju zakrivljenog odnosa ovog indikatora roditeljskog obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata. U slučaju preostala dva indikatora roditeljskog obiteljskog stresa linearna funkcija je ta koja bolje aproksimira njihov odnos s antisocijalnim i rizičnim ponašanjem adolescenata. Prema tome možemo zaključiti da postoje određene tendencije nelinearnog odnosa roditeljske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata, ali samo pri promatranju pojedinih indikatora roditeljskog ekonomskog stresa pri čemu uspješnost prognoze nije u nekoj izraženijoj mjeri bolja od linearnih modela, ali u svakom slučaju pokazatelji bolje aproksimacije, iako ne pretjerano izraženi, u svakom slučaju nisu zanemarivi. Ovime je šesta hipoteza istraživanja (H6) samo manjim dijelom potvrđena.

RASPRAVA

Cilj ovog istraživanja bio je usporediti pojedinačne izravne doprinose objektivnog pokazatelja obiteljskih ekonomskih teškoća (SES – obiteljski prihod po članu kućanstva), roditeljske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa i adolescentske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa u

objašnjenju antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata te provjeriti potencijalnu zakrivljenost odnosa roditeljske, odnosno, adolescentske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata. Rezultati istraživanja su velikim dijelom potvrdili početna očekivanja. Naime pokazalo se da objektivni pokazatelj obiteljskih ekonomskih teškoća (SES) ne predviđa značajno izraženije antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata čime je prva hipoteza ovog istraživanja potvrđena. S druge strane pokazalo se kako izraženija subjektivna roditeljska, kao i adolescentska percepcija obiteljskog ekonomskog stresa predviđa značajno izraženije antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata čime su druga i treća hipoteza istraživanja potvrđene. Ovi nalazi također indiciraju nužnost sagledavanja efekta obiteljskog socioekonomskog statusa na antisocijalne i rizične ponašajne tendencije adolescenata kroz prizmu ekonomskih poteškoća koje iz njega proizlaze, odnosno, kroz subjektivnu percepciju obiteljskog ekonomskog stresa i u skladu su s ranijim nalazima Agnewa i suradnika (2008) i pretpostavkama revidiranih teorija stresa (Agnew, 1992, 1999, 2015; Greenberg, 1977). Naime u odnosu na ranije teorije stresa (Cloward i Ohlin, 1960; Cohen, 1955; Merton, 1938) koje su isticale da antisocijalno i rizično ponašanje može biti rezultanta niskog SES-a koji pojedincima onemogućava ostvarivanje statusa srednje klase i vremenski udaljenih ekonomskih ciljeva, plauzibilnijim se čini objašnjenje prema kojem antisocijalne i rizične ponašajne tendencije ne ovise o objektivnom socioekonomskom statusu, već su rezultanta ekonomskog stresa kojeg objektivni SES stvara gdje se pojedinci primjerice mogu upustiti u krađu kako bi anulirali ekonomske poteškoće ili primjerice u fizičku agresiju ili zloupotrebu sredstava ovisnosti kako bi se bolje osjećali. Naime Agnew (2015) ističe kako pojedincima u razdoblju adolescencije novac, imovina i status postaju sve važniji uslijed promjene društvenog položaja i sve veće uloge vršnjaka u njihovim životima i težnje da budu popularni. S obzirom na visoku cijenu statusnih obilježja, adolescenti doživljavaju pojačani stres, a kako bi se nosili s istim mogu se upustiti u antisocijalno i rizično ponašanje putem kojeg mogu priskrbiti novac ili druge oblike ponašanja s ciljem ublažavanja negativnih emocija. Drugim riječima, ekonomski problemi mogu dovesti do javljanja negativnih emocija, kao što su ljutnja i depresija koje mogu dovesti do pritiska za korektivnim djelovanjem pri čemu antisocijalno i rizično ponašanje može biti jedan od odgovora (Agnew, 1992).

Međutim čak i kada promatramo odnos roditeljske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa (a ne objektivnog SES-a) i antisocijalnih i rizičnih ponašajnih tendencija adolescenata, dobivene povezanosti nisu osobito visoke, što su pokazali i rezultati ovog istraživanja. Agnew i suradnici (2008) kao jedno od objašnjenja ističu mogućnost da s jedne strane pojedinci objektivno niskih primanja mogu razviti dobre strategije suočavanja sa stresom ili pak imati dobru socijalnu podršku, sniziti očekivanja i samim time imati nižu percepciju obiteljskog ekonomskog stresa, dok s druge strane pojedinci visokih primanja mogu imati, uslijed visokih aspiracija i pojačanog trošenja, izraženiju percepciju obiteljskog ekonomskog stresa što može sniziti povezanost SES-a i percepcije obiteljskog ekonomskog stresa. To onda posljedično potencijalno može objasniti i nižu razinu povezanosti roditeljske percepcije obiteljskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata. Ukoliko osobni resursi pojedinca igraju važnu ulogu u percepciji obiteljskog ekonomskog stresa, onda bi subjektivna percepcija samih adolescenata trebala imati veću prediktivnu moć u objašnjenju njihovih antisocijalnih i rizičnih ponašajnih tendencija s obzirom na to da njihova percepcija obiteljske ekonomske situacije može biti dosta drugačija, ovisno o njihovim osobnim aspiracijama, odnosno, drugačija od roditeljske (Shek, 2003). Rezultati ovog istraživanja podupiru navedeno gledište. Poka-

zalo se da adolescentska percepcija obiteljskog ekonomskog stresa predstavlja bolji prediktor njihovih antisocijalnih i rizičnih ponašajnih tendencija u odnosu na roditeljsku percepciju ekonomskog stresa te ujedno ostvaruje inkrementalni doprinos u objašnjenju varijance antisocijalnog i rizičnog ponašanja povrh i iznad doprinosa SES-a i roditeljske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa čime su četvrta i peta hipoteza istraživanja također potvrđene. Ovi nalazi sugeriraju da pri proučavanju odnosa percipiranog obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnih i rizičnih ponašajnih tendencija adolescenata treba uzeti u obzir percepciju samih aktera proučavanog ponašanja što je, uz određene izuzetke (Dennison, 2016; Lempers i Clark-Lempers, 1990; Shek, 2005; Wadsworth i Compas, 2002) u velikoj mjeri zanemareno u ranijim istraživanjima ove tematike. Zanemarivanje idiosinkratičnosti doživljaja obiteljskog ekonomskog stresa (potencijalno ne samo adolescenata u odnosu na roditelje već i adolescenata koji odrastaju i žive u istim ekonomskim prilikama) kod adolescenata također može predstavljati jedno od potencijalnih objašnjenja nižih povezanosti ostvarenih u ranijim istraživanjima.

Dodatno potencijalno objašnjenje koje su Agnew i suradnici (2008) sugerirali, i u svom istraživanju provjerili, odnosi se na zakrivljenost odnosa percepcije obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata, a koja je u ovom istraživanju također provjerena – kako u kontekstu roditeljske, tako i u kontekstu adolescentske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa. Dobiveni rezultati samo su manjim dijelom potvrdili šestu hipotezu istraživanja. Naime linearni modeli odnosa dvaju konstrukata bolje su pristajali podacima nego kvadratni i u slučaju adolescentske i u slučaju ukupne roditeljske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa. Pri razmatranju triju indikatora roditeljske percepcije ekonomskog stresa zasebno, jedino je u slučaju indikatora financijskih ograničenja kvadratni model nešto bolje aproksimirao odnos ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata.

Jedno od objašnjenja diskrepantnih nalaza može ležati u činjenici da su Agnew i sur. (2008) koristili drugačiju mjeru percipiranog obiteljskog ekonomskog stresa, kao i drugačiji upitnik delinkventnog ponašanja. Isto tako autori su provjeru zakrivljenosti odnosa proveli primjenom manje adekvatne ordinalne logističke regresije i uz pomoć *dummy* kodiranja mjere ekonomskog stresa pri čemu su dobili da jedino pripadnost skupinama izraženijeg ekonomskog stresa povećava vjerojatnost počinjenja delinkventnog djela. Još važnije, Agnew i suradnici (2008) su istraživanje proveli na reprezentativnom uzorku adolescenata, za razliku od prigodnog uzorka korištenog u ovom istraživanju. Stoga pitanje linearnosti, odnosno, zakrivljenosti odnosa percipiranog obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata još uvijek ostaje otvoreno, pri čemu ovo istraživanje, kao i ranije istraživanje Agnewa i suradnika (2008) daje naznake o potencijalnom postojanju zakrivljenog odnosa ovih dvaju konstrukata pri čemu sklonost antisocijalnim i rizičnim ponašajnim tendencijama više raste u slučaju visoko izraženog ekonomskog stresa, dok taj porast nije toliko izražen na nižim razinama ekonomskog stresa, barem kada je riječ o roditeljskoj percepciji obiteljskog ekonomskog stresa.

Ovo istraživanje unatoč svojim doprinosima, ima i određene nedostatke. Kao glavni nedostatak svakako valja istaknuti prigodni uzorak opće populacije adolescenata kojim nisu obuhvaćeni ekonomski najugroženiji pojedinci i pojedinci skloni češćem upuštanju u antisocijalna i rizična ponašanja. Drugim riječima, u istraživanju su sudjelovali adolescenti koji u prosjeku nisu izvijestili o učestalijem antisocijalnom i rizičnom ponašanju, a čiji roditelji u prosjeku nisu izvijestili o nižem socioekonom-

skom statusu ili izraženijoj percepciji ekonomskog stresa. Također je u uzorku prevladavao nešto veći udio djevojčica u odnosu na dječake što se, uz ranije navedeni nedostatak vezan uz uzorak opće populacije adolescenata moglo potencijalno odraziti i na izostanak statistički značajne povezanosti spola i antisocijalnog i rizičnog ponašanja. Iako su dobiveni na manje reprezentativnom i manje heterogenom uzorku, nalazi ovog istraživanja svjedoče o snažnijoj prediktivnoj ulozi adolescentske (u odnosu na roditeljsku) percepcije obiteljskog ekonomskog stresa u predviđanju njihovih antisocijalnih i rizičnih ponašajnih tendencija pri čemu su drugi nalazi istraživanja u kontekstu objektivnog SES-a i roditeljske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa slični onima dobivenim na reprezentativnim uzorcima (npr. Agnew i sur., 2008). Stoga bi buduća istraživanja trebala na heterogenijim uzorcima adolescenata provjeriti odnose ovih konstrukata i osnažiti mogućnost šire generalizacije nalaza, osobito kada je riječ o potencijalno zakrivljenom odnosu ekonomskog obiteljskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata. Isto tako korišteni upitnik antisocijalnog i rizičnog ponašanja ne omogućuje ponderiranje težine pojedinih antisocijalnih i rizičnih ponašanja, čime se svako antisocijalno i rizično ponašanje smatra jednako vrijednim u bodovnoj strukturi. Stoga bi buduća istraživanja, osim obuhvaćanja heterogenijih uzoraka trebala naglasak staviti i korištenje upitnika koji nude navedenu mogućnost ponderiranja. Istraživanjem također nisu obuhvaćene druge relevantne posredujuće varijable u odnosu proučavanih konstrukata. Naime s obzirom na nalaze ovog i ranijih istraživanja, možemo zaključiti kako veliki dio varijance antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata ostaje neobjašnjen nakon što se u obzir uzmu izravni učinci objektivne, kao i roditeljske i adolescentske subjektivne procjene obiteljskog ekonomskog stresa. Jedan od razloga navedenog može ležati u činjenici da drugi relevantni konstrukti također igraju važnu ulogu u etiologiji antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata, ali i u činjenici da je odnos SES-a i povezanog obiteljskog ekonomskog stresa s antisocijalnim i rizičnim ponašajnim tendencijama adolescenata dosta složen i neizravan. Ranija istraživanja, osobito ona bazirana na modelu obiteljskog ekonomskog stresa (Conger i sur., 1992, 2010) pružaju snažne dokaze o neizravnom učinku roditeljske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa na brojne razvojne ishode adolescenata, preko narušavanja bračnog zadovoljstva koje snižava njihove roditeljske kapacitete i dovodi do maladaptivnih roditeljskih odgojnih postupaka koji posljedično dovode do nepovoljnih razvojnih ishoda adolescenata. Nalazi ovog istraživanja nipošto ne osporavaju nužnost daljnjeg istraživanja ovih neizravnih učinaka unutar FES modela, već naprotiv, sugeriraju njegove daljnje provjere uz uvođenje adolescentske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa i dodatno proučavanje neizravnih učinaka navedene percepcije kroz procese koji se odvijaju na individualnoj razini, unutar samog pojedinca. Naime i generalna teorija stresa u velikoj mjeri naglašava neizravne učinke stresora, kao što je niski SES, na antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata. Objektivni stresori mogu izravno dovesti do antisocijalnog i rizičnog ponašanja, ali se njihov efekt prvenstveno ostvaruje u prvom koraku preko subjektivne percepcije stresora koja u drugom koraku posljedično oblikuje negativnu emocionalnu reakciju na stres, a koja onda u konačnici oblikuje suočavanje sa stresom pri čemu antisocijalno ponašanje može biti jedan od oblika suočavanja (Agnew, 2007). Ova emocionalna reakcija prvenstveno je funkcija subjektivne procjene stresa, iako objektivni stres može doprinijeti emocionalnim reakcijama neovisnim o kognitivnoj obradi. Teorija također pretpostavlja i da emocije mogu biti u recipročnom odnosu sa subjektivnom percepcijom pri čemu doživljena emocija može imati reverzibilan efekt na subjektivnu percepciju. Prema tome vidimo da je priroda indirektnog učinka stresora izrazito kompleksna. Dodatnu kompleksnost unose i dodatne

pretpostavke generalne teorije stresa prema kojima postoje i dodatne moderator varijable, koje mogu moderirati učinak stresa na antisocijalno i rizično ponašanje. Ove varijable uključuju vještine i resurse potrebne za suočavanje, društvenu podršku, društvenu kontrolu, druženje s devijantnim vršnjacima, uvjerenja o antisocijalnom ponašanju i osobine ličnosti kao što je niska samokontrola (Agnew, 2007). Istraživanja ponekad pronalaze podršku za ove moderatorske učinke, ali ne i uvijek. Jedno od potencijalnih objašnjenja ovih nekonzistentnih nalaza jest da moderator varijable imaju mali do umjereni učinak na izbor strategije suočavanja (od kojih je jedna upuštanje u antisocijalno i rizično ponašanje) budući da postoje stotine legalnih strategija koje pojedinac može izabrati (pri čemu svaka može imati niz različitih oblika), a na izbor strategije utječe nekoliko čimbenika, poput položaja pojedinca na drugim moderator varijablama, prirode stresora i njihove kognitivne procjene, emocionalne reakcije na stresor i okolnostima u kojima se stresor pojavljuje (Agnew, 2013). S obzirom na navedeno, Agnew (2013) u svojoj ekstenziji generalne teorije stresa ističe kako određeni čimbenici moraju konvergirati prije nego što antisocijalno ponašanje postane vjerojatno. Prvi je da pojedinci moraju posjedovati niz karakteristika koje zajedno stvaraju jaku sklonost antisocijalnom suočavanju, kao što su niska samokontrola, negativna emocionalnost, niska društvena kontrola, antisocijalna uvjerenja ili druženje s devijantnim vršnjacima. Ključno je razmotriti takve karakteristike u kombinaciji kako bi se bolje indeksirala ukupna sklonost pojedinca antisocijalnom suočavanju, a ne izolirano razmatranje pojedinih uz kontrolu drugih karakteristika. Drugi važan čimbenik je da pojedinci trebaju iskusiti stresore velike magnitude koje percipiraju kao nepravedne i nad kojima nemaju visoku kontrolu, a koji onda stvaraju određeni pritisak ili poticaj za antisocijalno ponašanje. I posljednji, treći čimbenik jest taj da pojedinci trebaju biti u okolnostima koje su pogodne za antisocijalno ponašanje, poput interakcije s vršnjacima u okruženju bez nadzora, prisutnosti alkohola, droge; agresivnih znakovi (poput oružja) i drugih pojedinaca koji potiču antisocijalno ponašanje. S obzirom na navedeno, možemo zaključiti kako su potencijalni indirektni učinci niskog SES-a na antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata izrazito složene naravi i ovise o kombinaciji brojnih konvergirajućih čimbenika, kako na individualnoj razini u kontekstu generalne teorije stresa, tako i na razini obiteljske dinamike u kontekstu FES modela. Daljnji empirijski napori svakako su nužni ukoliko želimo dobiti jasniju sliku o složenom međudjelovanju obuhvaćenih konstrukata u objašnjenju antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata i u još većoj mjeri razložiti složene neizravne mehanizme efekta socioekonomskog statusa obitelji na brojne razvojne ishode adolescenata, između ostalog i njihove antisocijalne i rizične ponašajne tendencije.

ZAKLJUČAK

S obzirom na dobivene rezultate, možemo zaključiti kako objektivni pokazatelj obiteljskih ekonomskih teškoća ne predstavlja značajan prediktor antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata. S druge strane izraženija subjektivna roditeljska, kao i adolescentska, percepcija obiteljskog ekonomskog stresa predviđa izraženije antisocijalno i rizično ponašanje adolescenata pri čemu adolescentska percepcija predstavlja bolji prediktor njihovog antisocijalnog i rizičnog ponašanja te ostvaruje inkrementalni doprinos objašnjenju antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata, povrh i iznad doprinosa SES-a i roditeljske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa. Rezultati također samo manjim dijelom upućuju na potencijalnu zakriviljenost odnosa roditeljske percepci-

je obiteljskog ekonomskog stresa i antisocijalnog i rizičnog ponašanja adolescenata i to jedino u slučaju razmatranja pojedinačnog indikatora obiteljskog ekonomskog stresa vezanog uz financijska ograničenja, dok odnos adolescentske percepcije obiteljskog ekonomskog stresa i njihovog antisocijalnog i rizičnog ponašanja bolje aproksimira linearni model.

LITERATURA

- Agnew, R. (1992). Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. *Criminology*, 30, 47–87. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1992.tb01093.x>
- Agnew, R. (1999). A general strain theory of community differences in crime rates. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 36, 123–155. <https://doi.org/10.1177/00224278990360020>
- Agnew, R. (2007). *Pressured into Crime: An Overview of General Strain Theory*. Oxford.
- Agnew, R. (2013). When criminal coping is likely: An extension of general strain theory. *Deviant Behavior*, 34(8), 653–670. <https://doi.org/10.1080/01639625.2013.766529>
- Agnew, R. (2015). General Strain Theory and Delinquency. U M. D. Krohn i J. Lane (ur.), *The Handbook of Juvenile Delinquency and Juvenile Justice* (str. 239–256). John Wiley & Sons.
- Agnew, R., Matthews, S. K., Bucher, J., Welcher, A. N. i Keyes, C. (2008). Socioeconomic status, economic problems, and delinquency. *Youth & Society*, 40(2), 159–181. <https://doi.org/10.1177/0044118X08318119>
- Ajduković, M. i Keresteš, G. (2020). *Etički kodeks istraživanja s djecom – drugo revidirano izdanje*. Višeće za djecu Vlade Republike Hrvatske, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Benner, A. D. i Kim, S. Y. (2010). Understanding Chinese American adolescents' developmental outcomes: Insights from the family stress model. *Journal of Research on Adolescence*, 20(1), 1–12. <https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2009.00629.x>
- Cloward, R. A. i Ohlin, L. E. (1960). *Delinquency and opportunity*. Free Press.
- Cohen, A. K. (1955). *Delinquent boys*. Free Press.
- Conger, R. D., Conger, K. J. i Martin, M. J. (2010). Socioeconomic status, family processes, and individual development. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 685–704. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00725.x>
- Conger, R. D., Conger, K. J., Elder, G. H., Lorenz, F. O., Simons, R. L. i Whitbeck, L. B. (1992). A family process model of economic hardship and adjustment of early adolescent boys. *Child Development*, 63(3), 526–541. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1992.tb01644.x>
- Conger, R. D., Conger, K. J., Elder, G. H., Lorenz, F. O., Simons, R. L. i Whitbeck, L. B. (1993). Family economic stress and adjustment of early adolescent girls. *Developmental Psychology*, 29(2), 206–219. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.29.2.206>

- Conger, R. D., Ge, X., Elder, G. H., Lorenz, F. O. i Simons, R. L. (1994). Economic stress, coercive family process, and developmental problems of adolescents. *Child Development*, 65(2), 541–561. <https://doi.org/10.2307/1131401>
- Conger, R. D., Wallace, L. E., Sun, Y., Simons, R. L., McLoyd, V. C. i Brody, G. H. (2002). Economic pressure in African American families: a replication and extension of the family stress model. *Developmental Psychology*, 38(2), 179–193. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.38.2.179>
- Connor-Smith, J. K., Compas, B. E., Wadsworth, M. E., Thomsen, A. H. i Saltzman, H. (2000). Responses to stress in adolescence: Measurement of coping and involuntary stress responses. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68, 976–992.
- Dennison, C. R. (2016). "Keeping up with the Joneses?" How Perceived SES Moderates the Relationship between Economic Problems and Instrumental Crime. *Deviant Behavior*, 37(10), 1118–1131. <https://doi.org/10.1080/01639625.2016.1169750>
- Elder Jr, G. H., Conger, R. D., Foster, E. M. i Ardel, M. (1992). Families under economic pressure. *Journal of Family Issues*, 13(1), 5–37. <https://doi.org/10.1177/019251392013001002>
- Elliot, D. S. i Huizinga, D. (1982.). *Social Class and Delinquent Behaviour in a National Youth Panel: 1976–1980*. Behavioral Research Institute.
- Fröjd, S., Marttunen, M., Pelkonen, M., Von der Pahlen, B. i Kaltiala-Heino, R. (2006). Perceived financial difficulties and maladjustment outcomes in adolescence. *The European Journal of Public Health*, 16(5), 542–548. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckl012>
- Greenberg, D. F. (1977). Delinquency and the age structure of society. *Contemporary Crises*, 1, 189–223. <https://doi.org/10.1007/BF00728871>
- Lempers, J. D. i Clark-Lempers, D. (1990). Family economic stress, maternal and paternal support and adolescent distress. *Journal of Adolescence*, 13(3), 217–229. [https://doi.org/10.1016/0140-1971\(90\)90015-Y](https://doi.org/10.1016/0140-1971(90)90015-Y)
- Merton, R. K. (1938). Social structure and anomie. *American Sociological Review*, 3(5), 672–682. <https://doi.org/10.2307/2084686>
- Mistry, R. S., Vandewater, E. A., Huston, A. C. i McLoyd, V. C. (2002). Economic well-being and children's social adjustment: The role of family process in an ethnically diverse low-income sample. *Child Development*, 73(3), 935–951. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00448>
- Parke, R. D., Coltrane, S., Duffy, S., Buriel, R., Dennis, J., Powers, J., French, S. i Widaman, K. F. (2004). Economic stress, parenting, and child adjustment in Mexican American and European American families. *Child Development*, 75(6), 1632–1656. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2004.00807.x>
- Patterson, G. R., DeBaryshe, B. D. i Ramsey, E. (1989). A developmental perspective on antisocial behavior. *American Psychologist*, 44(2), 329–335. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.2.329>
- Piotrowska, P. J., Stride, C. B., Croft, S. E. i Rowe, R. (2015). Socioeconomic status and antisocial behaviour among children and adolescents: A systematic review and meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 35, 47–55. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2014.11.003>

- Raboteg-Šarić, Z., Pećnik, N. i Josipović, V. (2003). *Jednoroditeljske obitelji: osobni doživljaj i stavovi okoline*. Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Šakić, V., Franc, R. i Mlačić, B. (2002). Samoiskazana sklonost adolescenata antisocijalnim devijacijama. *Društvena istraživanja*, 11(2–3), 265–289.
- Shek, D. T. (2003). Economic stress, psychological well-being and problem behavior in Chinese adolescents with economic disadvantage. *Journal of Youth and Adolescence*, 32(4), 259–266. <https://doi.org/10.1023/A:1023080826557>
- Shek, D. T. (2005). Economic stress, emotional quality of life, and problem behavior in Chinese adolescents with and without economic disadvantage. *Social Indicators Research*, 71(1–3), 363–383. <https://doi.org/10.1007/s11205-005-8028-4>
- Solantaus, T., Leinonen, J. i Punamäki, R. L. (2004). Children's mental health in times of economic recession: replication and extension of the family economic stress model in Finland. *Developmental Psychology*, 40(3), 412–429. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.40.3.412>
- Tittle, C. i Meier, R. F. (1990). Specifying the SES/delinquency relationship. *Criminology*, 28, 271–299. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1990.tb01326.x>
- Vrselja, I., Sučić, I. i Franc, R. (2009). Rizična i antisocijalna ponašanja mlađih adolescenata i privrženost školi. *Društvena istraživanja*, 18(4–5), 739–762.
- Wadsworth, M. E. i Compas, B. E. (2002). Coping with family conflict and economic strain: The adolescent perspective. *Journal of Research on Adolescence*, 12(2), 243–274. <https://doi.org/10.1111/1532-7795.00033>
- Yeung, W. J., Linver, M. R. i Brooks-Gunn, J. (2002). How money matters for young children's development: Parental investment and family processes. *Child Development*, 73(6), 1861–1879. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.t01-1-00511>
- Yoshikawa, H., Aber, J. L. i Beardslee, W. R. (2012). The effects of poverty on the mental, emotional, and behavioral health of children and youth: implications for prevention. *American Psychologist*, 67(4), 272. <https://doi.org/10.1037/a0028015>

Mario Pandžić

Catholic University of Croatia,
Department of Psychology

THE ROLE OF OBJECTIVE AND SUBJECTIVE INDICATORS OF SOCIOECONOMIC STATUS IN EXPLAINING RISKY AND ANTISOCIAL BEHAVIOR OF ADOLESCENTS

ABSTRACT

Surprisingly, prior studies in the strain theories framework have not found that family socioeconomic status (SES) and adolescent risky and antisocial behavior were highly correlated. Revised strain theories point out that adolescent risky and antisocial behavior is not a result of low SES, but a consequence of perceived family economic stress (FES) caused by SES. Prior studies were focused on parents' subjective perception of FES while ignoring the adolescents' perception altogether. Therefore, this research aimed to compare the individual direct contributions of the SES, parental and adolescent perception of FES in the explanation of adolescents' risky and antisocial behavior. Moreover, the research aimed to examine whether the relationship between parental (and adolescents) perception of FES and adolescents' risky and antisocial behavior is potentially curvilinear on a sample of 179 adolescents and their parents. The results showed that SES, in contrast to the parental and adolescent perception of FES, does not significantly predict adolescents' risky and antisocial behavior. Adolescent perception of FES substantially explained adolescents' risky and antisocial behavior variance, over and above SES and parental perception of FES contributions and was a better predictor of adolescent risky and antisocial behavior than parental perception. Also, some evidence of a potential curvilinear relationship between parental, but not adolescent, perception of FES and adolescents' risky and antisocial behavior was found.

Keywords: objective indicators of socioeconomic status, parental perception of family economic stress, adolescent perception of family economic stress, adolescent risky and antisocial behavior

Međunarodna licenca / International License:

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0.